

İQTİSADİYYATIN DİVERSİFİKASIYASI, ONUN DRAYVERLƏRİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI

Elçin Ramiz oğlu Mustafayev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Texniki Universiteti

elchin.mustafayev.80@mail.ru

Xülasə

Məqalədə iqtisadi inkişaf üçün diversifikasiyanın zəruriliyi əsaslandırılaraq, onun ölçülməsi metodları müqayisəli verilmişdir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, iqtisadi diversifikasiyanın, onun mahiyyətinin, drayverlərinin və ölçülməsi metodlarının öyrənilməsi hər bir ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan elmi tədqiqat predmetidir.

Açar sözlər: diversifikasiya, Herfindahl-Hirschman indeksi, Theil indeksi

Giriş

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında strateji prioritetlərin seçilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Strateji prioritetlərin seçilməsi isə ölkənin iqtisadi rəqabətliliyinə və iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatına əsaslanır. Strateji prioritetlərin seçilməsi zamanı iqtisadi diversifikasiyaya xüsusi önəm verilir. Çünki uzun müddətli iqtisadi artımın təmin edilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyasından çox asılıdır. Son 50 ildə ümumdaxili məhsul istehsalında iqtisadi fəaliyyət sahələrinin payının müqayisəli təhlili deməyə imkan verir ki, xidmət sahələrinin payı sənaye və aqrar sektorun payına nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Lakin qloballaşmanın dərinləşməsi ilə ölkələrarası əlaqələrin genişlənməsi və qlobal miqyasda əmək bölgüsünün güclənməsi hər bir ölkənin dünya bazarından asılılığını da artırır. Belə olan dünya bazarına ciddi təsir etmək gücündə olan ölkələrin bəzi hallarda “haqlı”, bəzi hallarda isə “haqsız” sanksiyaları və beynəlxalq ticarətə qoyduqları sanksiyalar hər bir ölkənin öz daxili bazarını daha geniş miqyasda diversifikasiya etməsinə haqq qazandırır. Digər tərəfdən, müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər hansı ölkənin strateji prioritet hesab etdiyi sahələrdə məhsuldarlığın aşağı düşməsi və ya dünya bazarında hər hansı səbəbdən qiymət volatilliyi ölkənin gəlirlərinə və iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yarada bilər. Bu hallar daha çox resurs gəlirlərinə arxayın olan ölkələrdə rast gəlinir. Məsələn, neft və ya qaz rentasından daha çox asılı olan ölkələrin daxili bazarlarındakı vəziyyət dünya bazarında neft qiymətlərindən asılı olaraq dərhal dəyişir. Belə ölkələrdə milli valyutaların məzənnəsi, ölkədə inflyasiya səviyyəsi, maliyyə-kredit sistemi və hətta bütövlükdə məcmu iqtisadiyyat neft qiymətlərinin dəyişməsinə dərhal reaksiya verir. Təbii sərvətlər ixrac edən çoxlu sayda ölkənin təcrübəsi göstərir ki, bəzi hallarda nəinki təbii resursların rentasının kəskin azalması, hətta kəskin artması iqtisadiyyata mənfi təsir edir. “Holland sindromu” adlanan bu fenomen iqtisadiyyatın bütün sferalarına, xüsusilə daxili istehsala mənfi təsir edir, makroiqtisadi sabitlik pozulur, emal sənayesi idxal hesabına sıxışdırılır və s. Bu problem hələ keçən əsrin ikinci yarısında iqtisadi ədəbiyyatda geniş tədqiq edilb (məsələn, *Corden and Neary (1982) [1], Corden (1984) [2]*).

Tədqiqatlar göstərir ki, təbii resurslarla zənginlik ölkəyə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlverişli maliyyə imkanları yaradır. Lakin digər tərəfdən təbii resursların rentası milli valyutanın möhkəmlənməsini və ixracın diversifikasiyasının zəiflədir. İdxalın artması daxili istehsalı da zəiflədir. Ölkə istehsalçılarının ixraca stimulu azalır və ölkədə qiymətlər dünya bazarı ilə müqayisədə artmağa başlayır. Bu o halda olur ki, ölkə iqtisadiyyatı aşağı səviyyəli inkişafdan daha yüksək səviyyəli inkişafa keçid edir. Belə rentanın ölkə iqtisadiyyatına uzun müddətli dövrdə daxil olması ölkə iqtisadiyyatında diversifikasiyanı zəiflədir və təbii resursların dünya bazarındakı qiymətlərdən asılılığı artırır. Əgər dünya bazarında qiymətlər kəskin aşağı düşsə, belə

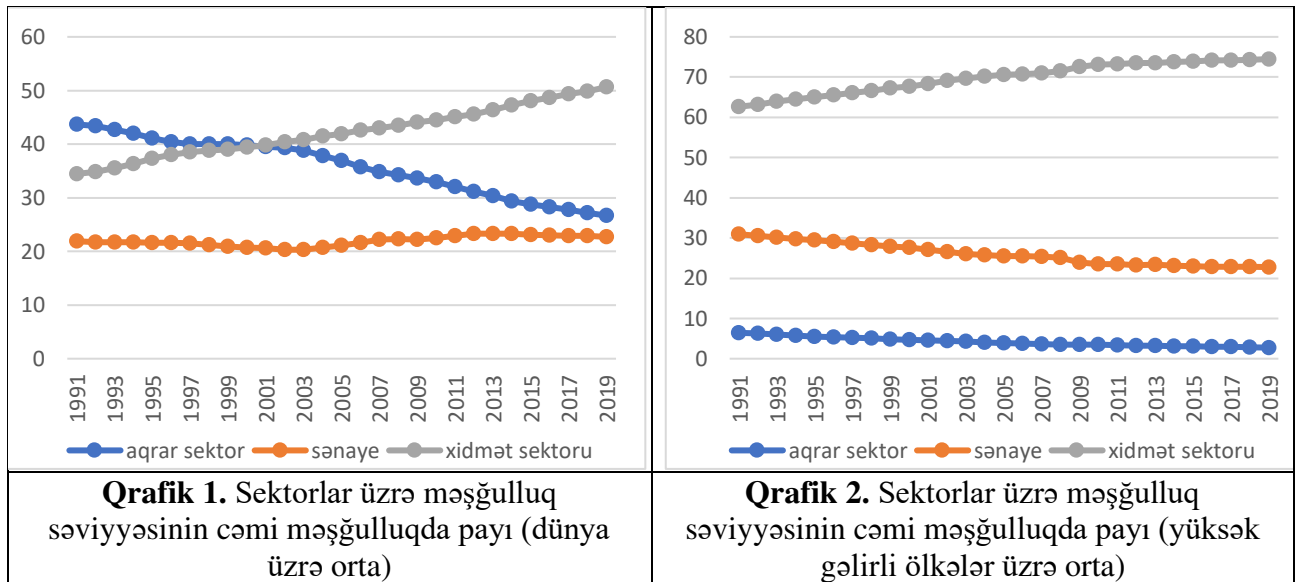
İqtisadiyyatlarda şok effekti yaranır. Çünki uzun müddət təbii resursların rentasından asılılıq nəticəsində digər iqtisadi sektorların inkişaf etməməsi öz təsirini göstərmiş olur. Ona görə də daxili bazarda təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə ölkələr iqtisadiyyatın diversifikasiyasını genişləndirməyə cəhd edirlər. İqtisadiyyatın diversifikasiyası mahiyyətə ölkə iqtisadiyyatında rəqabətliyə dözümlü olan iqtisadi fəaliyyət sahələrinin artırılması demək olsa da buna nail olmaq üçün ona təsir edən determinatların da öyrənilməsinə ehtiyac var.

İqtisadi diversifikasiya mahiyyət etibarını ilə qlobal səviyyədə əmək bölgüsü ideyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, beynəlxalq əmək bölgüsü ideyası ölkənin müqayisəli üstünlük sahələrinin inkişaf etdirilməsini və müqayisəli üstünlüyə malik olmayan sahələrə aid məhsulların idxal edilməsini nəzərdə tutduğu halda diversifikasiya, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin, nə qədər mümkünsə, artırılmasını nəzərdə tutur. Lakin digər tərəfdən, beynəlxalq bazara inteqrasiya imkanının artması ölkə daxilində iqtisadi diversifikasiyanın genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır. İqtisadi diversifikasiya iqtisadi fəaliyyət sahələrini artırmaqla yeni iş yerlərinin yaradılmasına və yoxsulluğun azaldılmasına şərait yaradır. Daxili istehsalın diversifikasiyası zamanı az məhsuldar sahədən daha yüksək məhsuldar sahəyə keçid baş verir. Diversifikasiya olmadığı hallarda seçim imkanı zəifləyir. Xarici ticarətin diversifikasiyası zamanı da ölkə dünya bazarına yeni məhsulları çıxarmaqla yanaşı, həm də yeni bazarlara çıxış imkanı əldə edir. Diversifikasiya ölkə istehsalçılarına imkan verir ki, onlar həm daxildə, həm də dünyada bazarında rəqabəti nəzərə alaraq, keyfiyyətin artırılmasına cəhd etsinlər.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının zəruriliyi

İqtisadi ədəbiyyatda “diversifikasiya” anlayışı, əsasən, bir-birindən fərqli, lakin bir-biri ilə vəhdətdə olan iki növ şaxələndirməni nəzərdə tutur. Birincisi, istehsal edilən məhsulların növü ilə bağlıdır. Məsələn, emal, hasilat sənayesi və ya aqrar sektora aid məhsul çeşidində yeni məhsulların artımı, yaxud xidmət sektoruna aid “məhsulun” strateji prioritet təşkil etməsi. Belə şaxələndirmə ölkə daxilində yeni məhsul istehsalını genişləndirməklə yanaşı, yeni iş yerlərinin yaradılması deməkdir. Bu həm də uyğun ixtisaslı işçilərin öz bilik və bacarıqlarına uyğun işlərlə təmin edilməsinə imkan verir. Digər tərəfdən, yeni məhsulların istehsalının genişləndirilməsi, həm də yeni ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi deməkdir. İkincisi, xarici ticarətin diversifikasiyası nəzərdə tutulur. Xarici ticarətin diversifikasiyasında ixrac üçün yeni məhsulların daxil edilməsi və ixrac ölkələrinin sayının artırılması və yeni bazarlara çıxış da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ticarətin diversifikasiyasında yeni məhsulların daxil edilməsi təbii resurs rentasının ÜDM-də payı çox olan ölkələrin belə gəlirlərdən asılılığının azalması üçün zəruridir. Təbii resurs rentasının ÜDM-də payı çox olan ölkələrdə xarici ticarətin diversifikasiyası ölkənin maliyyə sabitliyinin, həmçinin qısa müddətli şoklar zamanı makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında mühüm töhvə verə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, qloballaşma genişləndikcə əksər ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə strateji prioritet sahə kimi xidmət sektoru daha sürətlə inkişaf edir. Yeni xidmət sektorlarının, o cümlədən informasiya kommunikasiya sektorunun, elektron xidmətləri sektorunun inkişafı yeni xidmət növlərinin, həmçinin yeni ixtisasların formalaşmasına səbəb oldu. Sektorlararası transformasiya bir çox səbəblərlə yanaşı, həm də texnologiyanın inkişafı ilə şərtlənən əmək məhsuldarlığının artması ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflər, məsələn, Herrendorf və digərləri (2014) [3]. hesab edirlər ki, çoxsektorlu iqtisadi fəaliyyət sahələrinə transformasiya (iqtisadi diversifikasiya) müasir dövrdə iqtisadi inkişafın, gəlirlərin regional konvergeniyası, məcmu məhsuldarlığın inkişaf meyillərinin, biznes tsikillərinin, əmək haqlarındakı qeyri-bərabərliyin və sair iqtisadi problemlərin başa düşülməsi üçün zəruri məlumatları vermək imkanındadır. Məhz struktur transformasiyası nəticəsində aqrar sektorda məşğulluq qlobal səviyyədə 1991-ci illəki 43.7%-dən 2019-cu ildə 26.7 % qədər azalıb. Həmin dövrdə isə xidmət sektorunda məşğulluq səviyyəsinin payı, əksinə kəskin artaraq 34.4 %-dən (1991) 50.6 % (2019) qədər artıb (qrafik 1). Qeyd edək ki, sektorlara xas olan bu tendensiya yüksək gəlirli ölkələrdə daha kəskin hiss edilir (qrafik 2).

Qeyd edək ki, sənaye sektorunda məşğulluq səviyyəsinin ümumi məşğulluqda payının azalması həm strateji prioritetlərin dəyişməsi ilə, həm də bu sektorda əmək məhsuldarlığının artması və yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində bəzi işçilərin robotlarla əvəz edilməsi ilə bağlıdır. Bu proses qlobal səviyyədə davam etdiyindən hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müşahidə edilir. Lakin onun təsirləri əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə daha qabarıq hiss edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə 2019-cu ildə xidmət sektorunda çalışanların ümumi məşğulların sayında payı (74.5%) inkişaf etməkdə olan ölkələrin göstəricisindən xeyli yüksəkdir və orta dünya göstəricisindən (50.6 %) 23.9 faiz bəndi və ya 47 % çoxdur (World Bank, 2017) [4]. Son onilliklərdə xidmət sektorunda Məşğulluq səviyyəsinin artması hər şeydən əvvəl tikinti sektorunun və İKT sektorunun genişlənməsi ilə bağlıdır (ILO, 2019) [5].

Texnoloji inkişafı ilə bağlı olaraq qloballaşmanın dərinləşməsi yeni növ iş yerlərinin və yeni növ xidmətlərin yaranmasına səbəb olub. Elektron ticarətin miqyası durmadan genişlənilir. Bir ölkədə yaşayaraq digər ölkədə hər hansı elektron xidmətin, məsələn, hüquqi yardım göstərilməsi, elmi tədqiqatlarının aparılması, hətta müxtəlif fənlərdən dərclərin keçirilməsi və ya konfransların təşkili və sair iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi artıq mümkün olub. Baldwin (2018) [6] belə hesab edir ki, müasir dövrdə qloballaşmanın əsas draveri informasiya texnologiyalarıdır. Bu texnologiyalar ideyaların qlobal miqyasda yayılmasını daha sürətli və ucuz etdi. Məhz bunun nəticəsində transmilli şirkətlər öz istehsalatlarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürə bildilər. Fiziki kapitalın inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi ilə yanaşı yeni ideyalar, idarəetmə bacarıqları və sair də inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürüldü. Bu proses imkan verdi ki, yüksək texnologiya ilə ucuz əmək birləşə bilsin və beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənayeləşmə genişləndi, inkişaf etmiş ölkələrdə isə sənaye istehsalının genişlənmə miqyası yavaşdı. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında Böyük Konvergeniya baş verdi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdəki firmaların transmilli şirkətlərlə əməkdaşlığı, o cümlədən, onlara hər hansı xidmətin göstərilməsi və ya transmilli şirkətlərin daxil olduğu təchizat zəncirində hər hansı həlqədə yer alması milli iqtisadiyyatların genişlənməsinə, yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə, yeni idarəetmə bacarıqlarına yiyələnməyə imkan verir. Tədqiqatlar göstərir ki, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması biznesin inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Kim bu imkanlardan istifadə edəcəksə onun sürətli inkişafı təmin olunacaq, əksinə bu imkanlardan istifadə etməyənlər üçün yeni ekosistem çətinliklər yarada bilər (ITC, 2018) [7].

İqtisadi diversifikasiyanın drayverləri

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi diversifikasiyanın müxtəlif drayverləri fərqləndirilir. Dünya Bankı belə drayverləri üç qrupda təsnifləşdirir: 1) iqtisadi islahatlar; 2) struktur amilləri; 3) makroiqtisadi göstəricilər. Navarro-García (2016) [8] ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan 212 firma üzrə tədqiqat apararaq belə nəticəyə gəlib ki, ixracın inkişafında və diversifikasiyasında daxili və

xarici drayverləri fərqləndirmək lazımdır. Daxili drayverlər kimi ixrac öhdəlikləri və firmanın işçilərinin təcrübəsi, həmçinin insan resurslarının strukturu, xarici drayverlər kimi isə rəqabət üstünlüyü, həmçinin ixrac firmasının yerləşdiyi ərazi ilə bazar arasındakı məsafə götürülməlidir. *Longmore və digərləri (2014)* [9] 183 ölkənin göstəriciləri əsasında panel analiz apararaq belə nəticəyə gəlirlər ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə, xüsusilə birbaşa xarici investisiyaların cəlbində açıqlıq siyasəti iqtisadi diversifikasiyanın genişlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alınan nəticələri Trinidad və Tobago dövləti üçün tətbiq edərək, tədqiqatçılar iddia edirlər ki, bu ölkədə də birbaşa xarici investisiyaların cəlbinə açıqlıq siyasəti və biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması iqtisadi fəaliyyət sahələrinin rəngarəngliyini pozitiv təsir edir. *Longmore və digərləri (2014)* iqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan yanaşmalardan, xüsusilə, *Al-Kawaz (2008)* [10] və *Agosin və digərlərinin (2012)* [11] iqtisadi diversifikasiyanın drayverləri ilə bağlı baxışlarını ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirlər ki, diversifikasiyanın yuxarıda qeyd edilən birinci drayveri, yəni iqtisadi islahatlar daha iki alt qrupdan- “ticarətin açıqlılığı” və “maliyyəyə giriş” göstəricilərinin səviyyəsindən asılıdır. “Ticarətin açıqlılığı” xarici ticarət dövryyəsinin ÜDM-ə olan nisbəti kimi hesablanır.

Qeyd edək ki, xarici ticarətin liberallaşmasının diversifikasiyaya təsiri heç də pozitiv deyil. Belə ki, xarici ticarət nə qədər liberallaşarsa, onda ölkə daha çox müqayisəli və rəqabət üstünlüyündən istifadəyə cəhd edəcək və daha çox konsentrasiyalama prosesi baş verə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qloballaşma prosesi diversifikasiya prosesi ilə əksər hallarda ziddiyyət təşkil edir. *Agosin və digərlərinin (2012)* apardıqları tədqiqat da sübut edir ki, ticarətin açıqlılığı konsentrasiya səviyyəsini artırır. “Maliyyəyə giriş” göstəricisi özəl sektora yönəldilən daxili kreditin həcmində ÜDM-ə nisbəti kimi ölçülür. Bu göstərici Dünya Bankının beynəlxalq inkişaf üzrə məlumat bazasından əldə edilib. Maliyyə mənbələrinə giriş nə qədər asan olarsa, beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün imkanlar da artar. *Agosin və digərlərinin (2012)* apardıqları tədqiqat da sübut edir ki, maliyyəyə giriş asanlaşdıqca diversifikasiya imkanları da artır. Bu nəticə *Mala və Ulabasoglu (2013)* [12] tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri ilə də təsdiq olunur. Bu tədqiqatda iqtisadi sektorlar üzrə diversifikasiyaya birbaşa xarici investisiyaların (BXİ0 təsiri qiymətləndirilib. Tədqiqatda, əsasən, üç suala cavab axtarılıb: 1) BXİ-in sektorlar üzrə diversifikasiyaya hansı təsirləri mümkündür? 2) BXİ ilə diversifikasiya arasındakı əlaqəyə yerli əmək və kapital bazarının inkişafı necə təsir edir? 3) transmilli motivlər BXİ-diversifikasiya əlaqələrində vasitəçilik rolunu necə yerinə yetirirlər? Tədqiqat zamanı əldə edilən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, əmək bazarının tənzimlənməsinin çevikliyi və maliyyə sisteminin inkişafı BXİ qəbul edən ölkədə diversifikasiyaya pozitiv təsir edir. BXİ-in ölkəyə daxil edilməsində mühüm rol oynayan transmilli şirkətlər də ölkədə iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin artmasında ciddi rol oynayırlar.

Diversifikasiyanın ikinci qrup drayverləri kimi qəbul edilən struktur amilləri, əsasən, ölkənin a) əhalisini, b) insan kapitalını və c) institutların keyfiyyətini xarakterizə edir. Birinci göstəricinin, yəni “ölkə əhalisi” göstəricisinin diversifikasiyaya təsiri kifayət qədər aydındır. Belə ki, ölkə, əhalinin sayı nöqtəyi-nəzərindən, nə qədər böyük olarsa, orada daha çox insan daha çox iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərə bilər. Bu problem *Al-Kawaz (2008)* tərəfindən tədqiq edilib. Bu halda yaranan firmaların sayı da müxtəlif və yaradılan məhsulun növləri də çox ola bilər. Əhalinin sayının çox olması miqyas effektinə də təsir edə bilər. İkinci göstəricinin, yəni insan kapitalının diversifikasiyaya təsirləri ilə bağlı tədqiqatlar az saydadır. Adətən, insan kapitalının iqtisadi artıma və iqtisadi inkişafa təsirləri daha çox tədqiq edilib və belə tədqiqatlarda dolayısı ilə diversifikasiyaya təsirlər nəzərə alınıb. *Conrad və Cassim (2019)* [13] tərəfindən aparılan tədqiqatda Trinidad və Tobago ölkəsinin təmsalında “insan kapitalı” göstəricisi ilə iqtisadi diversifikasiya səviyyəsi arasındakı əlaqə öyrənilmişdir. Tədqiqatda “insan kapitalı” göstəricisi kimi ibtidai məktəblərə cəlb etmə dərəcəsi, dövlətin səhiyyə və təhsil sisteminə xərclərini, ali təhsilə cəlb olunma səviyyəsi və doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu göstəriciləri qəbul edilib. Tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, insan kapitalının iqtisadiyyatın diversifikasiya səviyyəsinə təsiri pozitividir. Qeyd edək ki, bu nəticə *Agosin və digərləri (2012)*, həmçinin *Mala və Ulabasoglu (2013)* tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələrinə uyğundur.

İnstitutların keyfiyyəti ilə bağlı göstərici Ölkələr üzrə Beynəlxalq Risk Bələdçisi (International Country Risk Guide-ICRG) [14] təşkilatı tərəfindən hesablanan “ölkədə qanun və asayiş indeksi” (Law and Order), həmçinin “İnvestisiyaların istiqaməti indeksi” (Investment Profile) vasitəsilə müqayisəli qiymətləndirilir. Bu indekslər, əsasən, mülkiyyət hüquqlarının qorunması səviyyəsini və mülkiyyətin müsadirəsi riskini, həmçinin hökumət tərəfindən müqavilələrin ləğv edilməsi riskini, hüquqi və məhkəmə sistemlərinin qərar qəbulunda nə dərəcədə qərəzli olması hallarını müqayisəli qiymətləndirməyə imkan verir. Bu indekslərin məcmu qiymətləri 0-12 arasında dəyişir. Yüksək indeks institutların keyfiyyətinin yüksək olmasını bildirir. İnstitutların yüksək keyfiyyətlə fəaliyyət göstərməsi biznes mühitinin əlverişliliyini təmin edir və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin genişlənməsinə imkan yaradır. İnstitutların keyfiyyətinin iqtisadiyyatın diversifikasiyasına təsirləri ilə bağlı tədqiqatlara iqtisadi ədəbiyyatda az da olsa rast gəlinir. Məsələn, Loubassou (2021) [15] tərəfindən aparılan tədqiqatda Mərkəzi Afrika Ölkələrinin İqtisadi və Monetar Birliklərinə daxil olan ölkələrin timsalında institusional keyfiyyətin iqtisadi diversifikasiyaya təsirləri analiz edilib. Tədqiqat zamanı 1995-2019-cu illəri əhatə edən panel analizi metodundan, daha dəqiq desək, Birləşdirilmiş Orta Qrup (pulled mean group) metodundan istifadə edilib. Korrupsiyaya nəzarət və siyasi sabitlik kimi iki göstərici əsas götürülüb. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, korrupsiyaya nəzarət iqtisadi diversifikasiyaya pozitiv, siyasi sabitlik isə neqativ təsir göstərir.

İqtisadi diversifikasiyanın üçüncü qrup drayverləri kimi qəbul edilən makroiqtisadi amillər sırasında a)real məzənnə kursu, b)inflyasiya, c)ölkəyə daxil olan BXİ-in həcmi, d)ticarət şərtləri və e)investisiyanın ÜDM-də payı götürülə bilər. Real mübadilə kursunun iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinə təsirləri *Agosin və digərləri (2012)*, *Camara (2018)* [16], *Tebache və Chetbani (2021)* [17] və başqa tədqiqatçılar tərəfindən analiz edilib. *Agosin və digərləri (2012)* iddia edirlər ki, real mübadilə kursu müəyyən həddən artıq olanda ixracın konsentrasiya olunmasına səbəb olur. *Camara (2018)* Qana timsalında hesab edir ki, real mübadilə kursunun dəyişkənliyi ixrac diversifikasiyasının mühüm drayverlərindəndir. *Tebache və Chetbani (2021)* Türkiyə və Əlvəzair iqtisadiyyatlarının müqayisəli təhlili nəticəsində iddia edirlər ki, real mübadilə kursunu sabit saxlamaqla maliyyə liberallaşmasına və ixracın diversifikasiyasına nail olmaq mümkündür.

İqtisadiyyatın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi metodları

İqtisadi diversifikasiyanın qiymətləndirilməsi metodları onun mahiyyəti ilə sıx bağlıdır. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatda diversifikasiyanın mahiyyətinə əsasən üç tip qiymətləndirmə metodunu bir birindən fərqləndirirlər(*Addisu və digərləri, 2020*) [18]. Birinci tip qiymətləndirmə metodu müxtəlifliyə əsaslanan metoddur. Bu metod istehsal edilən məhsulun keyfiyyətini nəzərə almadan iqtisadi fəaliyyət sahələrinin müxtəlifliyinə əsaslanır. Bu metoddan *Cadot və digərləri (2013)* [19], *Ross (2017)* [20]; *Bahar və Santos (2018)* [21] öz tədqiqatlarında istifadə ediblər. Bu metod Herfindahl indeksinə, Gini indeksinə və Theil indeksinə əsaslanır. İkinci tip qiymətləndirmə keyfiyyətə əsaslanan metoddur. Bu metod struktur dəyişikliklərinə əsaslanır. Məsələn, *McMillan və digərləri (2014)* [22] tərəfindən yerinə yetirilən tədqiqatda diversifikasiya iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə deyil, bu sahələrdəki əmək məhsuldarlığı üzrə hesablanır və daha çox keyfiyyət aspektini əhatə edir. Üçüncü tip qiymətləndirmə isə məhsul növlərinə əsaslanan qiymətləndirmə metodlarıdır.

İqtisadi diversifikasiyanın mahiyyətindən asılı olmadan qiymətləndirmə üçün istifadə edilən hesablama metodları kimi, əsasən, Herfindahl-Hirschman indeksindən, Gini indeksindən və Theil indeksindən geniş istifadə olunur. Herfindahl-Hirschman indeksi daha çox bazar konsentrasiyasının və iqtisadi müxtəlifliyin ölçülməsində istifadə edilir və ümumi düsturu aşağıdakı kimidir:

$$HHI = \sum_{i=1}^n S_i^2 \quad (1)$$

Burada S_i^2 – diversifikasiyanın mahiyyətindən asılı olaraq müxtəlif cür şərh edilə bilər. Məsələn, əgər hər hansı iqtisadi sektora aid bazarda satış həcmindən söhbət gedirsə, onda S_i^2 – hər hansı iqtisadi sektorda i -ci firmanın satış həcmi bu sektorda cəmi satış həcmində faizlə ifadədə payıdır. Əgər keyfiyyət əsaslı diversifikasiyadan söhbət gedirsə biz iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında əmək məhsuldarlığının konsentrasiyasını da (1) düsturuna əsasən hesablaya bilərik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, burada HHI indeksi “10000” (yəni tam monopoliya) və “10000/ n ” (yəni n sayda subyekt) arasında dəyişə bilər.

İqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi üçün Ogive indeksindən də istifadə edilir:

$$OI = \sum_{i=1}^N \frac{(S_i - \frac{1}{n})^2}{\frac{1}{n}} \quad (2)$$

Ogive indeksində n – iqtisadi sektorların sayı, S_i – i -ci sektorun məcmu iqtisadiyyatdakı payı götürülə bilər.

İqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin hesablanması üçün geniş istifadə edilən ölçmə metodlarından biri də entropiya indeksidir:

$$EI = \sum_{i=1}^n S_i * \ln \left(\frac{1}{S_i} \right) \quad (3)$$

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, entropiya indeksinin hesablanması zamanı n – iqtisadi sektorların sayı, S_i – i -ci sektorun məcmu iqtisadiyyatdakı payı götürülə bilər. Lakin iqtisadi diversifikasiyanın mahiyyətindən və qiymətləndirmə üçün qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq, S_i başqa göstərici ola bilər.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, iqtisadi diversifikasiyanın, onun mahiyyətinin, drayverlərinin və ölçülməsi metodlarının öyrənilməsi hər bir ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan elmi tədqiqat predmetidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Corden, W. Max and J. Peter Neary. 1982. Booming sector and de-industrialization in a small open economy. *Economic Journal* 92:825-48
2. W. Max Corden, “Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation,” *Oxford Economic Papers* 36, 1984, pp. 359-380
3. Herrendorf, B., R. Rogerson and Á. Valentinyi (2014), “Growth and Structural Transformation”, Chapter 6 in Aghion, P. and S.N. Durlauf *Handbook of Economic Growth*, Amsterdam: Elsevier, pp. 855-941
4. World Bank (2017), *Economic Diversification: Guidance Note*, Mimeo, Trade and Competitiveness Global Practice, World Bank Group
5. ILO (2019), *World Employment Social Outlook: Trends 2019*, Geneva: ILO
6. Baldwin, Richard (2016), *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*, Cambridge, Mass: Harvard University Press
7. International Trade Centre (2018), *SME Competitiveness Outlook 2018: Business Ecosystems for the Digital Age*, Geneva: International Trade Centre, available at <http://www.intracen.org/publication/smeco2018>
8. Navarro-García A. 2016. Drivers of export entrepreneurship. *International Business Review*. 25(1): pp.244–254
9. Longmore R, Jaupart P and Cazorla MR. 2014. Toward Economic Diversification in Trinidad and Tobago. *World Bank Policy Research Working Paper* No. 6840
10. Al-Kawaz, (2008). “Economic Diversification: The Case of Kuwait with reference to Oil Producing Countries.” *Journal of Economic Cooperation*, 2008, pp. 23-48
11. Agosin, Alvarez, Bravo-Ortega. Determinants of Export Diversification Around the World: 1962-2000.” *The World Economy*, 2012, pp. 295-315.
12. Mala, A., Ulbasoglu, M., “Foreign Direct Investment and Stages of Diversification,” Deakin University, Australia. Draft Paper Presented at The World Bank on Januray 29th, 2013.
13. Conrad, D. A., & Cassim, A. (2019). Human Capital as a Catalyst for Economic Diversification in Trinidad and Tobago. *Development, Political, and Economic Difficulties in the Caribbean*, 59–82. doi:10.1007/978-3-030-02994-4_4
14. The International Country Risk Guide (ICRG) | PRS Group.

15. Loubassou Nganga, M. (2021) Effects of the Quality of Institutions on the Economic Diversification of the States of the Economic and Monetary Community of Central Africa (CEMAC). *Theoretical Economics Letters*, 11, 84-99. doi: 10.4236/tel.2021.111007.

16. Camara Kwasi Obeng | (2018) Is the effect of exchange rate volatility on export diversification symmetric or asymmetric? Evidence from Ghana, *Cogent Economics & Finance*, 6:1, 1460027, DOI: 10.1080/23322039.2018.1460027

17. Tebache Djamel and Chetbani Saida, (2021). Economic diversification and misalignment of the REER. Comparative study Algeria/Turkey (1980-2019). *Review MECAS*, V° 17/ N°1 / March 2021

18. Addisu A. Lashitew, Michael L. Ross, and Eric Werker, (2020). What Drives Successful Economic Diversification in Resource-Rich Countries? *The World Bank Research Observer*, vol. 36, no. 2 (2021)

19. Cadot, O., C. Carrere, and V. Strauss-Kahn. (2013). "Trade Diversification, Income, and Growth: What Do We Know?" *Journal of Economic Surveys* 27 (4): 790–812

20. Ross, M. L. 2017. "What Do We Know about Economic Diversification in Oil-producing Countries?" <https://ssrn.com/abstract=3048585>.

21. Bahar, D., and M. A. Santos. 2018. "One More Resource Curse: Dutch Disease and Export Concentration." *Journal of Development Economics* 132: 102–14

22. McMillan, M., D. Rodrik, and Í. Verduzco-Gallo. 2014. "Globalization, Structural Change, and Productivity Growth, with an Update on Africa." *World Development* 63: 11–32

E.R.Mustafayev

doctor of philosophy in economics

Azerbaijan Technical University

Diversification of the economy, its drivers and assessment methods

Abstract

The article substantiates the need for diversification for economic development and compares its measurement methods. The author concludes that the study of economic diversification, its essence, drivers and measurement methods is the subject of scientific research, which is important in ensuring the sustainable economic development of each country.

Keywords: *diversification, Herfindahl-Hirschman index, Theil index*

Э.Р.Мустафаев

доктор философии по экономике

Азербайджанский технический университет

Диверсификация экономики, ее движущие силы и методы оценки

Резюме

В статье обосновывается необходимость диверсификации экономического развития и сравниваются методы ее измерения. Автор приходит к выводу, что изучение экономической диверсификации, ее сущности, движущих сил и методов измерения является предметом научных исследований, имеющих важное значение в обеспечении устойчивого экономического развития каждой страны.

Ключевые слова: *диверсификация, индекс Херфиндаля-Хиримана, индекс Тейла*

Elmi redaktor: i.e.d., dos. M.Gülalhyev

Çara təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli

Daxil olub: 11.02.2022

Çara qəbul edilib: 24.02.2022